

Osmanlı Döneminde Öne Çıkan İsbât-ı Vâcib Risâleleri

Hülya TERZİOĞLU*

Giriş

İsbât-ı vâcib düşüncesi tarihten günümüze âlimleri meşgul eden önemli konulardan olmuştur. Batı'da Antik Çağ'da kozmolojik kanıt düzleminde varlık gösteren bu düşünce daha sonra Kitâb-ı Mukaddes'in uluhiyet anlayışına paralel olarak Yahudi ve Hıristiyan teolojilerinde kendine yer bulmuştur. İslâm düşüncesi içerisinde ise başta kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'in Allah'a imanı merkeze alarak tüm öğretiyi şekillendirmesi, devamında kelâm ulemâsı ve İslâm filozoflarının isbât-ı vâcib anlayışlarına da temel teşkil etmiştir. Bu çalışmada meselenin kelâm ilmindeki seyrine kısaca göz attuktan sonra Osmanlı döneminde risâlelerle kendini gösteren isbât-ı vâcib çalışmalarına örnekler verilecektir. İsbât-ı vâcib risâleleri VIII./XIV. yüzyılda başlayan ve kelâm ilminin cem ve tahkik dönemi sayılan bu periyodun kıymetli eserleri arasında yer almıştır. Dönemin ilmî geleneği olarak görülen şerh ve hâşiyeler, yazılan isbât-ı vâcib risâleleri üzerinde de yoğunlaşmıştır. Osmanlı düşünce dünyasının geçmişten tevârüs ettiği mirası geleceğe devretmek gibi önemli bir görevi ifa ettiği düşünülürse günümüzde Allah'ın varlığı ile alakalı çalışmaların bu zemin üzerinden yürütmesi gerektiği teslim edilecektir.

I. Kelâm Geleneğinde İsbât-ı Vâcib

Kur'ân-ı Kerim özü itibarıyla Yaratıcı'nın, en üstün varlık kategorisindeki insana gönderdiği ilâhî bir beyandır. Bu anlamda Allah Teâlâ'nın hem zâtını tanıma hem de O'nu tanıma yolları bu kutsal metnin birinci derecede içeriğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'da isbât-ı vâcib mevzuunun; Allah'ın varlığı, bu gerçeği kabul eden mükellef insan ve bunun yöntemi olmak üzere üç temel boyutu bulunmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Kur'an'a göre Allah, içinde insanın da bulunduğu âlemin hem yaratıcısı, hem de devam ettiricisidir. O, insan algısının ötesindeki zatı açısından gizli (bâtin), yarattığı kainatta açığa çıkan ilim, irade ve kudretiyle de apaçık (zâhir) tır. Allah Teâlâ kendi varlığının gaybî yönünü insan zihnine ve manevi dünyasına yaklaştırmak için bizzat şahadet âleminden deliller zikretmiştir. Zira insan için bu dünyada zaruri bilgiye dönüştüremeyeceği bir alan için gayb âlemi, onun karşıtı olan kainat için de şahadet âlemi kavramını kullanmıştır. O insana hem bizzat insanın nefsinde gizlediği delillerle, hem de âfâk denilen dış dünyadaki delillerle varlığını açmaktadır.¹ Bütün bu deliller öncüllere dayalı bir sistemle olmamakla birlikte klasik anlamda daha çok kozmolojik ve teleolojik delil hüviyetindedirler.²

Kur'an'da bir yandan evrenin bu ahenkli ve muazzam kurgusu ve işlerliği Allah'ın varlığına delil sayılırken öte yandan Hz. Peygamber'den hissî mucize isteyen inkârcı topluluk yadırganmıştır.³ Bu yaklaşım Kur'an'ın insanı Allah'ı bilme (marifetullah) noktasında rasyonel davranmaya sevk ettiğinin bir göstergesidir. İsbât-ı vâcibe dair bazı akıl yürütmeler ve mukayeseler de dikkat çekicidir. Örneğin Hz. İbrahim'in Allah'ı arayışı⁴ anlatılmış, yine evrende birden çok ilahın olması durumunda bir düzenin kalmayacağı belirtilmiştir.⁵ Esasen insan için -bozulmamış fitratının da yardımıyla-inkarın imandan daha zor olduğu vurgulanmak istendiğinden Allah'ın varlığından çok birliğine vurgu yapan âyetlerin yoğunlukta olduğu söylenebilir. Bu anlamda Allah'ın evlat edinmemiş olması ifade edilerek O'nun teklifiğine dikkat çekilmektedir. Rızıkların Allah'ın teminatı altında oluşu,⁶ insanların renklerinin ve dillerinin farklılığı,⁷ eşler arasında rahmet eliyle tesis edilen sevgi ve muhabbet⁸ Allah'ın varlık delillerinden sayılmış, kainattaki her şey Allah'ın kulu olarak tarif edilerek bu iman çemberinin dışında hiçbir şey bırakılmamıştır.⁹

Allah Teâlâ'nın insanın kendinde ve evrenin bütününde onun gözünün önüne serdiği varlık delillerinin ortak özelliği her akıl ve kültür sahibi çevrelere aynı iknâî içerikte cevap vermesi olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Gazzâlî (v. 505/1111) bu durumu şu şekilde anlatır: "Kur'an'ın delilleri memedeki bebeğin de yetişkin insanın da istifade ettiği suya benzer, diğer deliller ise yetişkin

1 İlgili âyetler için bkz. el-Bakara 2/29; Âl-i İmrân 3/190; el-En'âm 6/95, 97, 99; el-A'râf 7/57; en-Nahl 16/12, 16, 78; er-Rûm 30/20-21, 30; Fussilet 41/37, 53; ez-Zâriyât 51/21; et-Târık 86/5-7.

2 Kur'an'da Allah'ın varlığıyla ilgili âyetlerin konularına göre tasnifi için bkz. Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, Ankara, 1992, s. 22-24.

3 er-Ra'd 13/31; el-İsrâ 17/59, 90-93; el-Ankebût 29/51.

4 el-En'âm 6/75-79.

5 el-Enbiyâ 21/22.

6 Hüd 11/6.

7 er-Rûm 30/22.

8 er-Rûm 30/20.

9 er-Ra'd 13/15.

insanları bazen doyuran, bazen da hasta eden yemeklere benzer.”¹⁰ İnkarcılar açısından ise gaffet, kibir ve inatları sürdüğü müddetçe onların itiraz etmeyeceği bir delil bulmak mümkün değildir.¹¹

İslam bilginleri Allah kelimesinin tarifini “*Allahu ismün li’z-zâti’l-vâcibi’l-vücûdi ve’l-müstehakki li cemii’l-mehâmidî*” yani; övgüye layık bütün sıfatları hak eden ve varlığı zorunlu olan Zât’ın ismi şeklinde tanımlamışlardır.¹² Bu tanımında Allah, yokluğu düşünülemeyen, (vâcib) yetkinlik ve aşkınlık ifade eden sıfatların sahibidir. Allah’ın sıfatları O’nun insan ve kainatla ilişkisinin temel dinamiklerini anlatan, insana da bunlara dayanarak Yaratıcı karşısında kendi konumunu belirleyen ve evreni bu noktadan değerlendiren bir bakış açısı kazandırır ki, Kur’ân buna insanın Allah’a kul olması demektedir.¹³ Bu temel noktayı belirttikten sonra meselenin kelâm ilmi içerisindeki seyrine kısaca göz atalım.

Asr-ı saadet boyunca Allah Teâlâ’nın varlığı, birliği, insan ve kainatla ilişkisi mevzuunda Kur’ân’ın meseleye ışık tutan açıklamaları ve Hz. Peygamber’in teyit edici ifadeleri dışında müstakil bir isbât-ı vâcib çalışmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Mevcut itikâdî yapının puta tapıcılık (şirk) şeklinde kendini gösterdiği bu süreçte az da olsa Hz. İbrahim’in dininden tevarüsle hanif inancı da gözlenmektedir. Allah’a iman noktasında gösterilen mevcut şirk durumu gelen ayetlerle refüze edilmiş ve doğru itikadın temel özellikleri bir bir sıralanmıştır.

Erken dönemde Allah’ın varlığı mevzuunda ilk temellendirme Ebû Hanîfe’nin (v. 150/767) Kur’ân metodu paralelindeki ifadelerinde görülür. Konu ile ilgili klasik terminolojinin dışında “marifetullahın vücubu” başlığı altında insanın vahiyle bilgilendirilmese de göklerin, yerin müşahedesi, insanın kendi vücudunun ve diğer varlıkların yaratılışı bizzat Allah’ı bilme gerekçesi sayılmış, bunun dayanağı olarak insanın akıllı bir varlık olması gösterilmiştir. Anne karnından en güzel bir yaratılışla çıkan yavru, an be an halden hale dönüşen kainat, Ebû Hanîfe’nin verdiği örnekler arasındadır. Onun en bilinen temsili ise aklın, azgın sularda kaptansız seyredemeyeceğine hükmettiği gemi metaforudur:

“Engin bir denizin ortasında azgın dalgaların ve sert rüzgarların çevrelediği yük dolu bir gemiyi düşünelim. Bu geminin idare edici bir kaptanı olmaksızın tek başına selametle seyredebileceğini akıl kabul eder mi? Aynen öylece çeşitli halleri ve değişik hadiseleriyle birlikte şu kainatın da bir yaratıcısı, idare edicisi ve koruyucusu olmadan varlığını devam ettirebileceğine aklımız hiçbir zaman ihtimal vermez.”¹⁴

10 Gazzâlî, Ebû Hâmîd b. Muhammed, “*İlcâmü’l-avâm an ilmi’l-keâm*”, Mısır, 1309 h., s. 18.

11 İzmirli, İ. Hakkı, “*Muhasalü’l-keâm ve’l-hikme*”, İstanbul, 1336 h., s. 36 vd.

12 Kelimenin etimolojisi için bkz. Bekir Topaloğlu, “Allah”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 471.

13 ez-Zâriyât 51/56.

14 İlyas Çelebi, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri Beyâzîzâde*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996, s. 77-80.

İmâm-ı Âzam'ın bu delillerinin çeşitli rivayetlerini Kemâleddîn el-Beyzî (v. 1098/1687) *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm* adlı eserinde şerh etmiştir.

İslam'ın farklı kültür ve coğrafyalara yayılmasıyla birlikte karşılaşılan inkârcı akımlara ilk ve kuvvetli mücadeleyi veren ekol Mu'tezile'dir. Ca'd b. Dirhem (v. 124/742) ve Cehm b. Safvan (v. 128/745) ile başlayan isbât-ı vâcib mesaisi hudûs delili olarak cevher ve arazların toplamından oluşan âlemin sonradan yaratılmışlığı üzerinden "her yaratılmışın bir yaratıcısı vardır" tezinin savunulması şeklinde ortaya konmuştur. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (v. 226/841) "Evren kendisini varlığa getiren ve mümkün kılan bir varlığa muhtaçtır" önermesinden hareket etmiştir.¹⁵ Bu dönem daha çok dehre (zamana) tapanlar, İrân düalist tanrı anlayışı ve Sasânî münkir akımları muhatap alınmış -muhataplar şöyle veya böyle bir Tanrı inancı taşıdıklarından- kainatın ve zamanın hiç bitmeyecek karşı konulamazlığına muhalefet edilerek bunların geçiciliği tezi savunulmuştur.¹⁶

Mu'tezile alimleri Allah'ın kadîm, kâdir ve mürid olduğunu bu konuda teselsülü nefyederek savunmuşlardır. Allah kadîmdir, evveli yoktur, zira kadîm olmasaydı O'nu var edecek bir muhdise ihtiyaç duyardı, bu durum da sonsuza kadar süremezdi. Kadîm olan, kâdir olandır ve kudreti iradesiyle tecelli edeceğinden de, mürid olandır.¹⁷ Kimi zaman da Allah'ın evrenin muhdisi olduğu argümanını iki zıddı bir arada cem eden, örneğin sıcaklıkla soğukluğu bir cesette bir arada bulunduran kudret şeklinde tarif ederek temellendirmişlerdir.¹⁸

Eş'arî ve Mâtürîdî mektepleri âlemden Allah'a bir tasavvurla, hudûs, imkân ve inayet delilleri başta olmak üzere klasik isbât-ı vâcib delillerinin hemen pek çoğunu kullanmışlardır. "Âlemin kendisini var kılan bir Sâniî ve onu idare eden bir müdebbiri olduğunun delili nedir?"¹⁹ şeklinde eserine başlayan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324/935), doğrudan âlemin varlığından ve düzenli işleyişinden Allah'ın varlığına gitmektedir. Eş'arî, kendisinden sonraki kelâm ulemasının nazarî kavramlara dayanan tahlilleri yerine, görüşlerini ayetlerle destekleyerek meselenin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu çerçevede insanın yaratılışı, çocukluk, gençlik ve ihtiyarlık devrelerini delil saymış, bu süreçlerin insanın dışında bir kudretle yönetildiğini söylemiştir. İkinci aşamada tevhide vurgu dikkati çekmektedir. Kainatta birden çok ilah olması durumunda ikisinin de aciz olacağı önermesini dile getirmiştir. Bizzat insanın kendi eliyle yapıp ürettiği eğrilmiş pamuk ip ve dokunmuş kumaşın bilgi ve amaç sahibi bir

15 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît fi't-teklîf*, Houben (ed.), Beyrut, 1965, s. 68; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, Abdülkerim Osman (ed.), Kahire, 1965, s. 95.

16 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Kahire, 1910, s. 104.

17 Mâverîdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, Mısır, 1319, s. 8.

18 el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid*, Beyrut, 1957, s. 8.

19 Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehl-i'z-zeyg ve'l-bida'*, Beyrut, 1952, s. 1.

sanatçıyı gerektirmesi teşbihi yapılmıştır.²⁰ Bu tezlerin aynı mektepte geliştirilerek devam ettiğini görmekteyiz. Allah'ın fiillerinin kainatta aynı maharetle şaşmaz bir nizam kurduğu, bu düzenin tesadüfe veya sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu silsilesine bağlanamayacağı savunulmuştur.²¹ Gazzâlî de *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi azze ve celle* adlı eserinde Allah'ın “bir damla su”dan neler vücuda getirdiğini etkin bir üslupla anlatmıştır.²²

İmam-ı Mâtürîdî başta olmak üzere Mâtürîdî ekol müntesipleri de benzer metotlarla isbât-ı vâcib yapmışlardır. Esas delil, âlemin sonradan oluşu, yani varlığı için bir yaratıcı sebebin gerekliliği üzerine kurulmuştur. Mâtürîdî bunun için önce âlemin ezeliğini savunan tabiatçıların, yıldızlara tapanların ve Senevîlerin (Mecûsî) delillerini çürütmeye çalışmıştır. Her şeyin bir başka şeyden oluşmasını bütünüyle kabul etmeyen Mâtürîdî örneğin insanın maddî, manevî bütün özellikleriyle birlikte bizzat nutfeden oluştuğu tezini reddeder. Yaratıcının âlemin illeti olmadığını, zira bunun gayri iradî bir durum arz edeceğini, Allah'ın yaratmasının ise tab'an değil, mutlak bir irade ile gerçekleştiğini ifade etmiştir.²³

II. Osmanlı Dönemi Önemli İsbât-ı Vacib Risâleleri

A. Risâleler Hakkında Genel Bilgilendirme

İsbât-ı vâcib risâleleri ilm-i kelâmın tarihi açısından “cem ve tahkik dönemi”²⁴ olarak ifade edilen ve hicrî VIII. yüzyılda başlayıp yaklaşık sekiz yüzyıl süren bir dönemde ulema tarafından yazılan eserlerdir. Bu dönem Osmanlı hakimiyetinin hüküm sürdüğü bir periyot olup benzer çalışmalar ilerleyen devirlerde de devam etmiştir. Daha çok imkân ve hudûs delilleri üzerinden temellendirilen isbât-ı vâcib konusu hem Allah Teâlâ'nın varlığından ve birliğinden hem de zaman zaman sıfatlarından bahseden içerikler taşımaktadır. Risâlelerde ayrıca hikmet ve nizam delilinden istifade edildiği, zaman zaman da Sûfiyye'nin keşf ve ilham tarikinden yararlanıldığı görülmektedir.

Allah'ın varlık delilleri çerçevesinde öne çıkan hudûs, imkân, devir, te-selsül gibi bazı kavramlar o dönemde de muhataplarına meseleyi izah etme metodunun bir parçası olmuştur. Risâlelerde bu kavramlar konuyu açıklama noktasında büyük ölçüde anahtar hüviyetindedir. Buna göre hudûs ve imkân delilleri kullanılmak suretiyle varlıkların illet-malûl ilişkisinin sonsuza kadar süremeyeceğini ve bu zincirin kadîm bir illetle neticelenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu anlamda ilk illet, el-Evvel olan Allah Teâlâ, ilk ma'lûl ise

20 Eş'arî, *a.g.e.*, s. 2, 17 vd.

21 Şehristânî, *el-Mile'l ve'n-nihal*, Mısır, 1961, c. 1, s. 94; a.mlf., *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilm'l-ke-lâm*, Mektebetü'l-Müsennâ, ts., s. 12.

22 Gazzâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi azze ve celle*, Mısır, 1903, s. 18-25.

23 Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2002, s. 44-46, 59.

24 Bekir Topaloğlu; *Kelam İlmîne Giriş*, İstanbul, 2013, s. 24.

yaratılmışlardır. Maddenin hâdis olduğu bu şekilde ispat edildiğinde onun kadîm bir varlık tarafından mutlak bir irade ve kudretle yaratıldığı da tespit edilmiş olmaktadır. Sebep-sonuç zincirinin sonsuza kadar sürmesi, yani maddenin ezeliği anlamına gelen teselsülün reddi bu mesainin zorunlu bir sonucu olarak kendini göstermektedir.²⁵ Fahreddin er-Razî (v. 606/1210) ve sonrasındaki kelâm ulemasının teselsül konusunu müstakil bir bölüm halinde eserlerinde inceledikleri hatırlanırsa devam eden dönemlere denk gelen isbât-ı vâcib risâlelerinin de bu metodu kullanma gerekçeleri daha iyi anlaşılacaktır. İsbât-ı vâcib konusunda risâlelerde teselsülün iptaliyle birlikte ele alınan ikinci kavram devirdir. Devir, mümkün/hâdis varlıkların var olmak için karşılıklı olarak birbirlerine illet teşkil etmesi demektir.²⁶

Bu çalışmada Osmanlı dönemi isbât-ı vâcib risâleleri incelenirken, anahtar kavram olarak isbât ve vâcib kavramları seçildi. İSAM kütüphanesi'nin hizmete sunduğu Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı ve Süleymaniye Kütüphanesi kayıtları esas alınıp eserlerden on altısının içerikleri örnek olarak incelendi. Devvânî'nin *Risâletü'l-cedîde fî isbâti'l-vâcib* isimli ikinci risâlesi başta olmak üzere diğer risâlelere yazılan şerh, hâşiye, şerhe hâşiye, hâşiyeye hâşiye ve talik gibi çalışmaların içerikleri ele alınmadı. Bunun sebebi, isbât-ı vâcib risâleleri üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerin yekününün bu durumu zorlaştırması ve başlı başına bir araştırma mevzuu olmasıdır. Ayrıca bu çalışmaların görebildiğimiz kadarıyla birbirlerinden küçük farklarla ayrılması ve ana metnin anlaşılmayan kısımlarına küçük notlar düşülmesi dışında bir özellik taşımamalarıdır. İçeriği tanıtılan risâleler dışında tespit edilen diğer risâlelerin ise mükerrer yazmalarının tamamının tanıtılması yoluna gidilmemiş, bir veya birkaç örnekle iktifa edilmiştir. Risâlelerin fiziksel nitelikleri, buldukları kütüphane ve bölümleri, demirbaş numaraları, varsa şerh ve hâşiyelerinden bazı örnekler paylaşılmıştır.

25 İsbât-ı vâcib delillerinin önemli önemesi olan teselsülün iptali için bkz. Osman Demir, "Kelâm'da Teselsül İptal Delilleri ve İzmirli İsmail Hakkî'nin Teselsül Risalesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 23, s. 117-142. Aynı makalede İzmirli'nin ilgili risalesi de incelenmektedir. Bkz. İsmail Hakkî İzmirli, *Risâle fî't-teselsül*, Süleymaniye Ktp., İzmirli, nr. 3741. Teselsül konusunda Osmanlı müelliflerinden Gelenbevî de bir risale yazmıştır. Bkz. İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî, *Risâle fî butlânî't-teselsül*, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Arapça, nr. 3930. Bu risâlede Gelenbevî, kelâmcıların zihni varlığı reddetmelerine bağlı olarak teselsül konusunda karşılaşılabilecekleri temel sorunlara dikkat çekmektedir. Konuyu teselsülü iptal delillerinden burhân-ı tatbîk ve burhân-ı müzâyefe etrafında müzakere eden Gelenbevî, bunların güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyarak geçerli oldukları alanları belirlemeye çalışmaktadır. Bkz. Demir, a.g.m., s. 127-128. Teselsül hakkında yazılan diğer risaleler ise şunlardır: Halîmî b. Muhammed eş-Şîrvânî, *Kasîde-i Devr ve teselsül*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5301; Ali b. Halil, *Devir ve Teselsül Hakkında Bir Eser*, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 00273-003. Ayrıca bkz. Osman Demir, "Teselsül", *DİA*, c. 40, s. 536-538.

26 Metin Yurdagür, "Devir", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 230-231.

İsbât-ı vâcib mevzuuna dair yapılmış yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

1. İlhan Güneş, “Muhammed Hamdi Yazır’a Göre Allah’ın Varlığının Delilleri (İsbât-ı Vâcib)”, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 1995 (Danışman: Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz).

2. Ali Demirel, “İslâm Kelâmında İsbât-ı Vâcib (Allah’ın Varlık Delilleri)”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2000 (Danışman: Doç. Dr. Hüdaverdi Adam).

3. Mehmet Şaşa, “Kur’ân-ı Kerîm’de İsbât-ı Vâcib Delillerinin Akliliği Meselesi”, Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2006 (Danışman: Doç. Dr. Selim Özarslan).

4. Kadir Recep Muhammed, “Cemâleddîn el-Kâsımî’ye Göre İsbât-ı Vâcib”, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2007 (Danışman: Doç. Dr. Çağfer Karadaş).

Bu akademik çalışmalardan başka Bekir Topaloğlu’nun 1971 tarihinde Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı’nda doktora tezi olarak hazırlanıp sonrasında yayınlanan *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)* isimli eseri alana dair önemli bir eser olmasının yanında temel bazı isbât-ı vâcib risalelerini de tanıtmaktadır.²⁷

A. Öne Çıkan Risâlelerin Tanıtılması

1. Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasan et-Tûsî (v. 672/ 1274), *Risâle fî isbâti vâcibi'l-mufârık*²⁸

Nasîrüddin et-Tûsî görüşleri ve eserleriyle Osmanlı düşüncesini etkilemiş bir müelliftir. Bu sebeple her ne kadar daha önce yaşasa da onun bu risalesini tanıtmak uygun görülmüştür. Tûsî, sâbit yakînî hükümlerden olan, “kâim bi nefsihî ve nefsu’l-emrin bedîhî” olması kuralından hareketle yazdığı bu risâlede, muhakkiklerin çoğunun ve Ebu’n-Nasr el-Fârâbî’nin *el-Cem’ beyne re’yi’l-Hakîmeyn Eflâtûn ve Aristo* adlı eserinin ilk ilke bilgisinde (ilmü’l-mebdei’l-evvel), Platoncu idelerin, kendi nefisleriyle kâim ve maddelerinden mücerred suretler olmayıp, soyut ilkelerden (el-mebâdî el-mücerrede) meydana gelen akılların sûretleri olduğunu; Sâhibu’l-İşrâk ve Meşşâî filozoflara göre, tümelin (*küllî*) bir türü olan feleklerin, yıldızların, unsurların ve bileşenlerinin akledilebilir âlemin cevherlerine işaret ettiğini ve buna şeriatın dilinde meleku’l-cibâl ve meleku’l-bihâr denildiğini söylemektedir. İbn Sina ise müsülû’l-Eflâtûniyye’nin âlem-i misâl olduğunu söylemektedir. Zihnî hükümlerin ezelen ve ebeden sübutu vâcib olduğundan, mümkünler bi’l-kuvveden bilfiil çıkarken asla tebeddül ve teğayyür etmezler. el-Aklü’l-Evvel’in bi’l-fiil akıl oluşu, ondan çokluğun meydana gelmesine sebep olmuştur. Son olarak İbn Sina, *Şerhu’ş-Şifâ* ve *Şerhu’l-Makâsîd*’a işaret ederek,

27 Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.

28 Süleymaniye Ktp., Giresun yazmalar, nr. 000099, vr. 27-35.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçmekte olan, levh-i mahfûz ve kitâb-ı -mübîn kavramları, hem tümellerin hem de tikellerin tümünü içerdiğinin din âlimleri tarafından da ileri sürüldüğünü söylemektedir. Risâlenin son satırları ise, En'âm 6/59'da geçen; "Yaş ve kuru hiçbir şey bulunamaz ki apaçık kitapta tespit edilmiş olmasın." âyetindeki, "apaçık kitab"ın tefsirlerde, Kur'ân, ilm-i ilâhî ve levh-i mahfuz olarak yorumlandığına değinilerek bitmektedir.

Tûsî'nin ayrıca *Mubahasetü Kâtip el-Kazvîni ve't-Tûsî fi isbâti'l-vâcibi'l-vüçud* adlı bir eseri daha vardır. Eserin isminden hareketle onun Kazvîni (v. 675/1277) ile isbât-ı vâcip konusunda yaptığı tartışmaları ihtiva ettiği anlaşılır. Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümünde, 003191 numarada (vr. 271-278) kayıtlıdır. Ayrıca Kazvîni'nin ona verdiği cevabı içeren *Risâle fi reddi cevabi'l-hâce Nasîruddîn fi isbâti'l-vâcib* adlı bir risale vardır.²⁹ Bunun dışında Kazvîni'ye *Risâle fi burhâni isbâti'l-vâcib* adlı bir risale de nisbet edilmektedir.³⁰

2. Hocazâde Muslihiddin Yusuf b. Salih el-Bursevî (v. 893/1488), *Risâle fi'l-itirâd alâ delîli isbât-i vüçûdi'l-Bârî*³¹

Müellif Allah'ın varlığı ve birliği konusunda bir takım şüphelerin olduğu bir dönemde bu eseri yazdığını kaydeder. Bu konuda bir takım metotların olmasının gerekliliğine vurguyla meselenin mühim olduğunu ve geciktirilmemesi gerektiğini bildirir. Kendisi açısından konu hakkında yeterli malzeme olmamakla beraber gücü nispetinde gayret ettiğini belirtmekte, Allah'ın yardımı ve ilhamıyla eseri yazma imkanı bulduğunu ifade etmektedir.

Eserde özellikle varlık temelinden hareketle geometrik kavramları kullanarak, yeryüzü, nokta, hareket ve hareket ettiren kavramları, yapılan isbât-ı vâcibin alt yapısını oluşturmaktadır. Devamında cevher-araz kavramlarından hareketle temellendirmeye gidilmektedir. Özellikle cihet nazariyesinden hareketle cihetin ve arazın varlığının birbirleriyle irtibatlı olduğu belirtilmektedir. Arazların tek başına bir varlığının olmadığı da ifade edilmektedir.

3. Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Horasânî el-Câmî (v. 898/1492), *Risâletü İsbâti'l-vâcib*

Molla Câmî'nin bu risâlesi bu alanda yazılanların en eskilerinden olma özelliğini gösterir. Risâlenin hemen başında sûfiyye, mütekekkimîn ve müteahhir hukemânın Allah'ın zâtı, isimleri ve sıfatları ile alakalı görüşlerini birlikte anlattığını ifade eden Câmî, bu şekilde Allah'ın varlığının, isim ve sıfatlarının hakikatini incelediğini ifade eder.

29 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 000617, vr. 70b-83a.

30 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 00617-010, vr. 60-66; Süleymaniye Ktp., Cârulah, nr. 02117-010, vr. 99-103.

31 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 02350-004, vr. 18-26.

Molla Câmî, imkân delili ile başladığı isbât-ı vâcib mesâisine Sûfiyenin delilini temellendirmekle devam eder. Müellife göre bu cenahın yolu, kalbî, iradeyi ve manevî güçleri yalnızca yaratıcıya teksif ile keşf ve müşâhede (*ıyân*) yollarının açılması olarak tarif edilmektedir. Nazar ve burhanın gerekmediği bu yolda aslanan müşâhede ve mûkaşefe ederek Zât-ı mutlak'ın zihni ve hârici mevcudatta tecellî etmesi, yani vahdeti vücudun kabulü olarak anlaşılmalıdır. Câmî, mütetekellimîn ve filozofların görüşlerini de tartışmakla beraber sûfiyenin görüşlerini tercih etmektedir.

Risâlede daha çok kelâm ve felsefe yöntemine göre temellendirme yapılırken, vahdet-i vücûd nazariyesinin aksine özel bir varlık (*vücûd-i hâs*) olarak kabul edilen Allah Teâlâ'nın birliği ve ortağının olmamasının bu taife için zorunlu bir isbat mesaisi gerektirdiği de vurgulanmıştır.

Açık ve anlaşılır bir üslupla yazılan risâlenin konuları genel olarak şu şekilde kendini gösterir:

- a) Allah'ın sıfatlarının zâtın aynı mı yoksa gayrı mı olduğu hususu,
- b) Allah'ın ilmi hakkında filozofların ve muhaliflerinin görüşleri,
- c) İrade, kudret ve kelâm-ı ilâhî bahisleri,

d) İnsandaki kudret ve iradenin Eş'arî mektebi ve filozoflar tarafından nasıl anlaşıldığının beyanı.

Câmî'nin kaynaklarda farklı isimlerle beş risâlesinin kayıtlı olduğu görülmektedir. Bunlardan üç tanesi Süleymaniye Kütüphanesi'nde, ikisi de Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir.³²

Molla Camî'nin Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümünde 003578 numaralı demirbaşta 90 vr. olarak kayıtlı risâlesinin adı *Risâle fi isbâti vücûdî'l-küllî et-tabîi'*dir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki iki adet risâlenin adı ise *ed-Dürretü'l-fâhira* şeklindedir. Her ikisi de Veliyüddin Efendi bölümünde olup vr. 151b-164a olanı 001821 numaralı demirbaşta, diğeri ise vr. 357b-370a olup 003227 numaralı demirbaşta kayıtlıdır. *ed-Dürretü'l-fâhira* adlı risâle yer yer isbât-ı vâcib konularına değinse de daha çok kelâm, felsefe ve tasavvuf ilminin akîde anlayışlarının genel mukayesesini yapan orijinal bir eserdir.

4. Sadreddîn eş-Şirâzî (v. 903/1498), *Risâle fi isbâti'l-vâcib*

Sadreddin eş-Şirâzî, isbât-ı vâcib risâlesinin mukaddimesinde *Fi İsbâti'l-Bârî Teâlâ ve Sıfâtihî'l-hüsnâ* başlığıyla eserini tanıtır. Eserde isbât-ı vâcib temellendirmesi yanında Allah'ın sıfatlarından da bahsedilmektedir. On iki fasıl halinde tertip edilen risâlede sırasıyla şu konulara temas edilir: Birinci fasılda imkân delili kullanılır ve teselsül nefyedilir. İkinci fasılda tevhid bahsi, üçüncü fasılda Allah

32 Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunanların iki tanesi için bkz Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 04208-010, vr. 288-294; Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, nr. KHK 101/03, vr. 64b-75a.

Teâlâ'nın varlığının tecezziyi (bölünme) kabul etmediği, dördüncüde ise zâtı üzerinde zaid sıfatının bulunup bulunmadığı işlenmiştir. Beşinci fasıldan itibaren on birinci fasla kadar, hayat, ilim, semî, basar, irade, kelam ve kudret sıfatlarını kelâm ve felsefe açılarından izah eden müellif, son bölüm olan on ikinci fasılda kalan diğer sıfatları açıklar ve kısa bir hâtîme ile eserini bitirir.

Risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'nde on üç adet nüshası bulunmaktadır.³³ Onun *er-Risâletü'l-ittisâfiyye fî isbâti'l-vâcib* başlığıyla da bir risalesi daha bulunmaktadır.³⁴ Sadreddin eş-Şirâzî'nin risâlesine oğlu Gıyâseddin Mansur b. Muhammed eş-Şirâzî (v. 948/1541) tarafından *Keşfü'l-hakâiki'l-Muhammediyye* adlı şerh yazılmıştır.³⁵ Kaynaklarda Alâi eş-Şirâzî'ye (v. 945) ait gösterilen *Risâle fî Isbâti'l-Bârî Teâlâ* adlı risalenin planı da bu risaleye oldukça benzediğinden aynı olma ihtimali yüksektir.³⁶

5. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (v. 908/1502), *Risâle fî isbâti'l-vâcib*

İsbât-ı vâcib hususunda yazılmış ve bu adı taşıyan ilk müstakil eser Devvânî'nin *Risâle fî isbâti'l-vâcib* adlı eseridir.³⁷ Müellifin dönemin önde gelen ulemâsından olması eserin kıymetini ayrıca artırmıştır. Söz konusu eser üzerine de çokça şerh ve hâşiye yazılmıştır. Başlı başına Allah'ın varlığı konusunu işleyen bu risâlenin yanında Devvânî'nin hayatının son zamanlarında kaleme aldığı bir risâlesi de vardır. Bu risâle ilahiyât mevzularının tümüne değinen, üslup ve muhteva olarak da aşağıda tanıtılacak olan Sâdeddin eş-Şirâzî'nin (v. 903/1498) risâlesine oldukça benzeyen bir risâlesidir. Bu ikinci risâle de isbât-ı vâcib risâlesi olarak anılmış, bu sebeple risâlelerin karışmaması için birincisine *er-Risâletü'l-kadîme fî isbâti'l-vâcib*, ikincisine de *er-Risâletü'l-cedîde fî isbâti'l-vâcib* adı verilmiştir. Devvânî'nin birinci risâlesinin tesbit edebildiğimiz ve dili Arapça olan 154 yazma nüshası, onlarca şerh ve hâşiyesi bulunmaktadır.

Risâletü'l-kadîme fî isbâti'l-vâcib adlı eser iki bölüm ve bir hatimedden oluşmaktadır. Her ne kadar müellif, risâlenin mukaddimesinde kelâm ulemâsının kullandığı bütün delilleri eserinde bir araya getirdiğini iddia etse de risâlede öne çıkan delilin imkân delili olduğu görülmektedir. Birinci bölümde genel olarak

33 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 000568, (73-95 vr.); Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 002113, (96-123 vr.); Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 000304, (136-152 vr.); Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, nr. 000289, (133-153 vr.); Süleymaniye Ktp., Hüsnü Paşa, nr. 000135, (72-98 vr.)

34 Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa, nr. 001596, (63-83 vr.)

35 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 03592 006, (95-157 yk.); Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. (03007, 52 yk.)

36 Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi Ek, nr. 00239-024.

37 Bu risale üzerine yapılan tahkik ve tercüme çalışmaları için bkz. Harun Anay, "Devvânî" *DİA*, IX, 190. Hatice Toksöz Devvânî'nin isbât-ı vâcib meselesine dair yazdığı makalede bu risaleyi de değerlendirmektedir. bkz. Hatice Toksöz, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (Güz 2014), ss. 25-70.

imkân delili çerçevesinde isbât-ı vâcib yapılmakta, ikinci bölümde de buna ilaveten devir ve teselsülün iptaline gidilmektedir. Eser isbât-ı vâcib mevzuuna yeni bir katkı sağlamış olmamakla beraber kendinden önceki yazılanların zayıf ve eksik kısımlarını ikmal etmekte ve bunu da güzel bir tertip ve nizam içinde yapmaktadır.³⁸

Risâletü'l-Cedîde fî isbâti'l-vâcib adlı eser ise klasik kelâm kitaplarının ilâhiyât bölümünün genel muhtevası paralelinde bir içeriğe sahiptir. On dört fasıldan oluşan risâlede isbât-ı vâcib bölümü birinci faslı oluşturmakta ve bir anlamda müellifin birinci risâlesi olan *Risâletü'l-Kadîme*'nin özeti mahiyetinde olup daha çok imkân delili üzerinden ispat yapılmaktadır.³⁹

Yukarıda kayıtları hakkında bilgi verdiğimiz Devvânî'nin ikinci risalesine yazılan şerh ise Adana İl Halk Kütüphanesi'nde 001062 numaralı demirbaşta vr. 1b-6a olarak görünen Kemaleddin Hüseyin b. Şerafeddin el-Erdebilî'nin (v.1543) *Şerhu Risâle fî isbâti'l-cedîde* isimli risâlesidir. Devvânî'nin matbu olan⁴⁰ ilk risâlesinin Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı'nda kayıtlı olan altmış üçü Süleymaniye Kütüphanesi'nde olmak üzere toplam yüz elli dört yazma nüshası,⁴¹ yaklaşık elli adet şerhi ve yüz yetmiş hâşiyesi bulunmaktadır. Aşağıda bu şerh ve hâşiyelerden bazılarının kısaca tanıtım fişleri paylaşılacaktır.

a. Risâlenin Bazı Şerhleri

1) Mir Sadrullah Muhammed b. İbrahim b. el-Hüseyinî eş-Şirâzî (v. 898), *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*⁴²

2) Yusuf b. Muhammed Can el-Karabâğî (v.?), *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fî isbâti'l-vâcib*⁴³

3) Şemsüddin Muhammed et-Tebrizi el-Hanefî (v. 902/1496), *Şerhu İsbâti'l-vâcib*⁴⁴

4) Ahmed el-Kazvîni, *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fî İsbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*⁴⁵

38 Topaloğlu, *İslam Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, s. 116.

39 Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 001437, vr. 74-93; Süleymaniye Ktp., Karaçelebizade, nr. 000358, vr. 1-22; Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 000568, vr. 35-70; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Pş., nr. 001582, vr. 322-341; Ragıp Paşa Ktp., nr. 001477, vr. 2-27.

40 İsam Ktp., nr. 024458, Süleymaniye Ktp., nr. 929 ve İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 927, İstanbul, ts.

41 Örnek nüshalar için bkz. Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 00448-006, vr. 210-240; Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 00823-009, vr. 459-477, 25 st.; Risâlenin Ayasofya bölümündeki demirbaş numaraları: 02207-002; 02171-001; 02170-002; 04862-006; 02273; 02275; 02255-001; Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim, nr. 0079-001, vr. 1-29, 21 st.; vr. 230-155, Süleymaniye Ktp., Dâru'l-Mesnevî, nr. 00290-003; vr. 36-173.

42 Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 00823-011, vr. 488-502.

43 Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 01254-003, vr. 78-210.

44 Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 000077, vr. 26-60.

45 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 0005681, vr. 42-174.

5) İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1534), *Şerhu'r-Risâleti'l-kâdime fi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*⁴⁶

b. Risâlenin Bazı Hâşiyeleri

1) Molla Hanefî et-Tebrîzî (v. 902/1496), *Hâşiye ale'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib*⁴⁷

2) Mirzacan Abdullah ed-Dihlevî (v. 994/1586), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hanefiyye ale'r-Risâleti'l-kadîmeti fi isbâti'l-vâcib*.⁴⁸

3) Muhammed b. Ahmed el-Hanefî et-Tarsûsî (v. 1117/1705), *Hâşiye alâ Risâleti İsbâti'l-vâcibli'd-Devvânî ve havâşihâ*⁴⁹

4) Kadızâde el-Kerehevî (v.?), *Hâşiye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*⁵⁰

5) Muhyiddîn Muhammed b. Ali Yusuf el-Fenârî (v.?), *Hâşiye ale'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib*⁵¹

Devvânî'nin yukarıda tanıtımını yaptığımız iki risâlesinin yanında kaynaklarda Ragıp Paşa Kütüphanesi, 001477 numaralı demirbaşa kayıtlı (vr. 2-27) bir risâle daha bulunmaktadır. Risâlenin diğer 4 nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmakta olup başlığı *Risâle fi vücûhi'l-berâhîni'l-ısbâti'l-vâcib* şeklindedir.

6. Müeyyetzade Abdurrahman b. Ali el-Amâsî (v. 922/1516), *Risâle fi isbâti ilmihî Teâlâ alâ usûli'l-felâsife*⁵²

Müeyyetzade, bu risâlesinde, İmâm-ı Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'sinde, felâsifeyi eleştirdiği konulardan, Cenâb-ı Hakk'ın küllîleri bilmesi hakkındaki iddiaya, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sının ilâhiyât kısmından, *el-İşârât* adlı eserinden ve Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Şerhu's-Şifâ*'sından nakiller yaparak; Allah Teâlâ'nın küllîleri ve cüzîleri bilmesi arasında fark olduğu ve ilmin maluma tabi olması gerektiği izahıyla açıklık getirmektedir. Risale daha ziyade filozofların evren üzerinde etkisini vurguladıkları ilim sıfatını ve bu çerçevede filozoflar ve kelâmcılar arasındaki ihtilafları ele almaktadır.

46 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 000568, vr. 116-141.

47 Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 00448-005, vr. 170-209; Ayasofya, nr. 02171-002; Ayasofya, nr. 02207-001.

48 Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 00448-004, vr. 118-169.

49 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 04834-006, vr. 212-230; risâlenin bir diğer bölümdeki kaydı, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 02032-001 şeklindedir.

50 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 04834-005; nr. 02207-003, vr. 197-211.

51 Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 00304-006, vr. 162-181.

52 Süleymaniye Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 01596-022, vr. 157-163.

7. Kemal Paşazade (v. 940/1534), *Fî Tahkiki vâcibi'l-viücûd*

Eserin sahibi olan Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa Osmanlı ulemasının önemli simalarındandır. Müellif risâlenin mukaddimesinde konunun ehemmiyetinden bahsetmiş ve Allah'ın varlığının ispatının en önemli mevzu olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda müteahhir felâsifenin isabetli görüşler ortaya koyamadığı tespitinde bulunmuş hatta onları haktan sapmak ve saptırmakla suçlamıştır. Altmış birinci varaka kadar bir anlamda giriş mahiyetinde bilgiler verdikten sonra kalan bölümde imkân delili üzerinde durmuştur. İbn-i Kemâl eserinde zaman zaman görüşlerini tenkit etmekle beraber Seyyid Şerif Cürçânî'nin (v. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*ından, Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-akâid* adlı eserinden ve yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Devvânî'nin ilk risâlesinden nakillerde bulunmuştur.⁵³

8. Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el-Halhâlî (v.1014/ 1605), *İsbâtü'l-vâcib*

Hüseyin b. es-Seyyid Hasan el-Huseynî el-Hanefî el-Halhâlî risâlesinde imkân delilini kullanarak başladığı yöntemini devir ve teselsülün nefyi ile sürdürmüştür. Eserin genel muhtevası yer yer Sadreddin eş-Şirâzî'nin risâlesine, bazen de Devvânî'nin *er-Risâletü'l-cedide fî isbâti'l-vâcib* adlı ikinci risâlesine benzemektedir. Kayıtlarda risâlenin on adet yazması vardır.⁵⁴

9. Yanyalı Hoca Es'ad (v. 1143/1730), *er-Risâletü'l-lâhûtiyye*

Osmanlı ulemasının önde gelen isimlerinden Hoca Es'ad el-Yanyavî kelâm, felsefe ve tasavvuf ekollerinin temsilcilerinin görüşlerini derli toplu bir araya getirerek çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bir mukaddime beş fasıl olarak tertip edilen eserin içeriği oldukça muhtevalıdır. Birinci fasıl isbât-ı vâcib hakkındadır. İkinci ve üçüncü fasıllar Allah'ın vücudu ile zatı arasındaki ilişkiyi konu edinmiş, dördüncü fasılda Sûfiyye'nin taayyün-i ilâhî görüşü ele alınmış, beşinci ve son bölümde ise Allah'ın birliği mevzusu işlenmiştir. Eserde daha önce bu mevzuda yazılmış eserlerden alıntılar da bulunmaktadır. Yanyavî'nin eserinin ulaştığımız beş adet kaydı Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.⁵⁵

53 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 01028-030, vr. 110-126; Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 03646-021, vr. 172-198; Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 01831-007, vr. 61-73.

54 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 02429-010, vr. 196-212; Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 03764-002, vr. 23-37; Murad Molla Ktp., nr. 00654, vr. 289b-288); Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 001477, vr. 28-52; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 002099, vr. 20; Süleymaniye Ktp., Giresun yazmalar, nr. 03571, vr. 1b-22b; Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 000099, 22 vr.; Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 000647, 160 vr.; Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 001133, 24 vr.; Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, nr. 000280, 22 vr.

55 Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 01135, 37 vr.; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 02673-001, vr. 1-7; Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 01169-005, vr. 92-148; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 00390-004 vr. 68-116; Süleymaniye Ktp., Galata Mevlevihanesi, nr. 00126, vr. 67.

10. Halil b. Ali es-Sofyavî (v.?), *Risâle fî berâhîni isbâtî'l-vâcib*

Risâle, Devvânî'nin risâlesine benzeyen küçük bir çalışmadır. Devir ve teselsülün iptali ve imkân delili ile isbât-ı vâcib yapan müellif, eserin mukaddimesinde kelam ulemâsından ve filozoflardan aldığı ispat yöntemlerinden ve tevhid burhanlarından bahseder. Risâlenin tespit edilen iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi ve Burdur İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁵⁶

11. Muînuddîn b. Abdülhamid el-Kirmânî (v.?), *ed-Dürretü'l-Haseniyye fî delâilî'l-vahdâniyye*

Temelde üç bölüm üzerine inşa edilen risâle içeride pek çok bâb ve fasıl açılmak suretiyle detaylandırılmıştır. Birinci bölümde ilmin fazileti, ikinci bölümde önce imkân delili, ardından hikmet ve nizam delili ile isbât-ı vâcib yapılmış, üçüncü ve son bölümde de insanın yaratılışı anlatılmak suretiyle aynı mesaiye devam edilmiştir. Tespit edilen nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.⁵⁷ Eserde seyyareler vb. hakkında verilen malumatlar ise sağlam görülmemiştir.⁵⁸

12. Esedullah el-Kâşânî (v. ?), *Risâle fî isbâtî't-tevhîdî*⁵⁹

Bu eser, 16 Muharrem 1127 / 22 Ocak 1715 tarihinde, Mustafa b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. Kâşânî, Hak Teâlâ'nın tevhîdinin ispatı hakkındaki delilleri üç fasıl halinde, hükemânın düşünce usulüne göre işlemekte olup, bu risâlesinde, *Risâletü'l-İsbâtî'l-vâcib Hâşiyesi*, *Şerhu'l-Akâidî'l-Adudiyye*, *Şerhu't-Tecridî'l-Cedîd Hâşiyesi*, *Şerhu Hikmeti'l-Ayn Hâşiyesi* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserleri referans göstererek, Şîrâzî, Devvânî, Seyyid Şerîf vb. muhakkiklerin görüşleri ışığında yorumlamaktadır.

Kelâm ilminde, Allah Teâlâ'nın tevhîdinin sebepleri hakkında ileri sürülen delillerden hareketle, üç bölümde yazılan bu risâlede ele alınan konular yaklaşık olarak şöyle sıralanabilir: Hükemânın usûlünce, Hak Teâlâ biaynihî vücûd olduğuna göre, lizâtihi vâcib olanda çoğalma olsaydı, böyle küllî bir vücudu da, toplamı bakımından örneğin, lizâtihi mümkün olması ve her bir cüzünün muhtaç olmasıyla iki ferd meydana gelirdi. Özellikle her bir bileşenin imkânının sonradanlığı, mevcut bileşenin dairesel olarak genişlemesine dayanak olduğu gibi, lizâtihi vâcib olması da gerekirdi. Çünkü toplamın vücudu, bedihî olarak cüzlerinin vücutlarının da toplamı olmak zorundadır.

Hükemâya göre, vâcibin vücudunun aynı demek, vâcipliğin aynının da vücûd olmasını gerektirir. Bir şeyin linefsihî vücudu ile zâtlığının sübutu, ister aynında

56 Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 00389-008, vr. 131-135; Burdur İl Halk Ktp., nr. 001762, 8 vr.

57 Süleymaniye Ktp., Hacı Ahmed Paşa, nr. 00148, vr. 135. Müellifin Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 00749171'de *Süllemü'l-metâlî ilâ mâ yu'rafu bihi isbâtü's-Sânî* isimli ikinci bir isbât-ı vâcib konulu eseri daha bulunmaktadır.

58 Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 122.

59 Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 02069-008, vr. 271-276.

ister gayrında olsun herhangi bir illete muhtaç değildir. İmkânlar hakkında da hüküm aynıdır. Mümkünün illetli olması, tümelin illetinin imkânların toplamında her cüzünün de illetli olmasını gerektirir. Bunun için ileri sürülen; itibârî bileşenin (el-mürekkebu'l-i'tibârî) etkisi, yani muhtaçlığı, cüzlerinin etkilerinin toplamında da söz konusu olması konusuna üç açıdan eleştiri getirir:

1- Burada söz konusu olan tümel, itibârî bileşen olduğundan, tümeldeki mümkünlük, cüzlerinin mümkünlüğünden farklı olmaması gerekir. İtibârî bileşenin hükmüne gelince, cüzlerinin de hükmünün vacip olmasını gerektirir ki bu tam bir çelişkidir.

2- Tümel, mümkün olduğundan tüm fertlerinin illetli olması gerektiği kuralına göre, tüm fertlerin de ihtiyaç bulunduğu halde, tümelin ihtiyaçlarının topluca olmaması, cüzlerinin imkanlarından farklı olması sebebiyle, ihtiyaç illetinin yalnızca imkâna hasredilmesi bâtil olur. Buna göre cüzlerin illetlerinin toplamı, tümel'in de illeti olduğundan, ihtiyaçların toplamının illeti, her bir cüzün diğer bir cüzünün illeti olması sebebiyle imkanların da toplamının illeti olur.

3- Mümkünlerin mutlak vücûda nisbeti bakımından, eğer mümkünün ihtiyaçlarının illeti, imkânın mutlaklığı olsaydı, hakîkî basit olanın, fâil ve şarta muhtaç mümkünün basitliği suretinde etkilerinin çoğalması zorunlu olurdu ki, bu durumda imkân, çokluğun kaynağı olmuş olur. Buna göre, basit olan mümkünün bileşen olması caizdir denilemez. Mümkün, imkânından dolayı müstakil bir illetse, imkânın cüzlerinin her birisinin illetinin, basit olan mümkünün kendisi gibi olması gerekir ki, böylece basit, zorunlu olarak çokluğun kaynağı olmuş olur. Buna göre basit olanın, imkanı da basit olması zorunlu olur.

Bu ikinci faslın takiriyle, kelâmcıların mezheplerinden anlaşılana göre, istiklal yoluyla sübutu bakımından vacibin vücudu, kendisine zait ve kendisi için illetli olduğunu söyleyenler için diğer bir delil olmuş olur. Bu ise, kelâmcılara göre, vücûdun vücûbu Hak Teâlâ'nın zâtının vücuduna tam bir illet olması demektir. Nitekim, illetlerin toplamının, illetlilerin tümünün illeti olmak zorunda olduğu da söylenmektedir ki, isbât-ı vâcibin delili, bu önerme ile tamamlanmaktadır.

13. Nizam es-Sühreverdî (v.?), *Risâle fi isbât-i vâcibi'l-vücûd*⁶⁰

Nizâm es-Sühreverdî'nin risalesi Salih Muhammed b. Şemseddin tarafından, 29 Cemâziye'l-âhîr 1013/22 Kasım 1604'te istinsah edilmiştir. Müellif bu risâlede, Allah'ın varlığının (vücûd) ispatı için ileri sürülen delillerin, devir ve teselsülün bâtullığı kuralıyla tamamlandığı iddiasına karşı çıkarak, "Eğer Hak Teâlâ sâbit olmasaydı, mümkünlerin hepsi kadîm olur ve bir müessire muhtaç olmazlardı" öncülünden hareketle devr ve teselsül deliline gerek duymaksızın, birbirlerine zıt olan vücûd ve adem kavramlarını karşılaştırmaktadır.

60 Süleymaniye Ktp., Fazıl Ahmet Paşa, nr. 01014-006, vr. 90-94.

14. Hakki (v. ?), *İsbât-ı vâcib*⁶¹

Risâle İSAM Osmanlıca Risaleler Veri Tabanı'nda bulunan tek eserdir. 14 sahifelik risâlede çok kısa olarak Allah'ın sıfatlarından, ihtira ve nizam delilini hatırlatan bir üslupla “vücut” dan ve sonunda Hz. Peygamber'in soyundan ve kızlarından bahsedilmektedir.

15. Kara Halil el-Konevî (v. ?), *Risâle fi cevâzi isbâti'l-vahdâniyye bi'd-delîli's-sem'î*⁶²

Allah Teâlâ'nın tevhidinin isbâtının nakil yoluyla mümkün olacağı hakkında, kelâmcı ve müfessirlerden önce Kâdî Beyzâvî'nin görüşleri, sonra onun Sâhibu'l-Keşşâf'a itirazı, üçüncü olarak da Sa'dî Çelebi'nin onlara cevabı şeklindeki tartışmaların incelendiği bu risâlede; naklî ve aklî olarak delilü't-temânu ışığında, *Şerhu'l-Makâsîd*, Devvânî, Hayâlî, Ali el-Pezdevî ve Sadru's-Şerî'a'nın görüşleri paylaşılmaktadır.

16. İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî (v. 1205/ 1791), *Risâle teteallak bi kîdemi'l-âlem ve hudûsih*⁶³

Eser doğrudan isbat-ı vacip konusunu incelemese de isminden de anlaşılacağı üzere kelâmcılar ve felâsife arasında tartışılan âlemin kîdemi meselesini ele almaktadır. Müellife göre âlemin kîdeminin ya da hudusunu iddia etmek dışında orta bir yol daha vardır ki o da âlemin nevinin kadim fertlerinden her bir şahsın ise hâdis olmasıdır. Oldukça muhtasar olan bu risale bu bağlamda haşri cismânî meselesi üzerinde de durmaktadır.

17. Muhammed el-Hafri (v. ?), *Risâle fi isbâti'l-vâcib*⁶⁴

Mukaddime ve maksatlardan oluşan risalede mukaddimede incelemenin üzerine bina edildiği usullerden bahsedilir. Bunun dışında ilk maksadda isbat-ı vacibü'l-vücûd, devr ve teselsül reddedilerek ortaya konmakta ikinci maksadda tevhidin isbatı yapılmakta, üçüncü maksadda Allah'ın ilmi izah edilmekte ve devamında ilk dönem filozoflarının görüşleri eleştirilmektedir.

18. Ahmed Nuri (v.?), *İsbât-ı vâcib*⁶⁵

Müellif eserinde öncelikle İbn Sînâ'nın varlık anlayışını izah etmiş ardından birinci yol ve ikinci yol diye tanımladığı yöntemle iki ayrı delil formu ortaya koymuştur. Her iki delildeki ilk önerme şudur: “Bir var-olanın varlığından şüphe yoktur.” Osmanlıca yazılmış eserde filozofların, kelâmcıların ve sûfilerin görüşleri etraflıca tartışılmaktadır.

61 Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekke, nr. 000748, 14 s. Ayrıca bkz. İSAM, E13654/ 297.4 HAK.İ.

62 Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi, nr. 01032-012, vr. 127-135.

63 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 03847-007, 127 a-b vr.

64 Laleli, nr. 02243-001, vr. 1-52.

65 Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 03129, vr. 227.

Ona göre İbn Sînâ isbât-ı vâcib konusunda burhân-ı limmî tarzı bir akıl yürütmede bulunmuştur. İbn Sîna, bazı eserlerinde Aristo'nun hareket delilini açıklayıp bu delilin eksikliklerini tamamlamaya dönük görüşler beyan etmekte ise de isbât-ı vâcib konusunda hareket delilini takip etmemektedir. Özellikle *el-İşârat*'taki dördüncü bölümün son kısmında beyan ettiği görüşlerine atıfta bulunan müellif, burhân-ı innî ile değil, müessirden esere giden burhân-ı limmî ile Tanrı'nın varlığını ispatladığını savunmaktadır.

Ahmed Nuri birinci yol dediği temellendirme usulünde, bir şeyin varlığının kesin olduğu, eğer bu var olan zorunlu ise istenenin elde edilmiş olacağı; eğer zorunlu var değilse geriye sadece olurluların kalacağı, var olmak için kendi dışındaki bir nedene muhtaç olan olurluların da nihai anlamda Zorunlu Varlık'a dayanmak durumunda olduğunu anlatmaktadır. Benzer bir akıl yürütmenin takip edildiği ikinci yolda ise, birinciden farklı olarak olurlunun sadece varlığa gelmek için değil, aynı zamanda varlığını devam ettirmek için de bir nedene muhtaç olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir.

19. Dugalarlı Hoca Osman el-Kütahyevî (v. ?), *Risâle fî isbâti hudûsi'l-âlem*⁶⁶

Hicrî 1285 yılında yazıldığı kaydedilen bu muhtasar risale âlemin yaratılmışlığını ve bir yaratıcının varlığını en kesin delillerle ortaya koymayı ve bu doğrultuda Âmidî'nin itirazlarını defetmeyi amaçlamaktadır.

20. Abdülaziz b. Abdurrahman Câballah (v. ?), *ed-Deilü's-sâdik alâ vücûdi'l-hâlık ve butlâni mezhebi'l-felâsife ve münkiri'l-havârık*⁶⁷

İki ciltten oluşan eser sadece isbât-ı vâcib konusuna eğilmekten ziyade mütekamil bir kelâm eseri mahiyetindedir. Girişte felsefe ve hikmetin anlamları ve kısımları ile felsefeyle meşgul olmanın sebepleri üzerinde durulmaktadır. Ardından bilgi ve ilahi sıfatlar konusuyla devam edilmektedir. Nübüvvet meselesinin ardından tabiiyyat konuları ele alınmakta ve bu hususta filozofların nazariyeleri eleştirilmektedir. Sonrasında marifetullahın imkânı ile nazar ve istid'al meselelerine yer verilmektedir. İkinci ciltte ise nazar ve tefekkür konusuyla devam edilmekte ve bu bağlamda bitkiler, hayvanlar, gökcisimleri, gece gündüz, rüzgar ve yeryüzü tefekkür etme hususlarına değinilmektedir.

21. Muhammed Ferid Vecdî (v. 1878/1954), *Hadîkatü'l-fikriyye fî isbâtillâhi bi'l-berâhini't-tabiiyye*⁶⁸

Kahire'de 1318/1901 tarihinde Dâiretü'l-Meârif'in "Allah" maddesi içine derc edilen bu risale Mehmed Akif Ersoy tarafından *Hadîka-i Fikriyye* adıyla Türkçeye çevrilerek Sırât-ı Müstakîm'de yayımlanmıştır (bkz. sy. 2, s. 27-48 [1324-1325]).⁶⁹

66 Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 00194-003, 22-23 s.

67 Süleymaniye Ktp., İ. İsmail Hakkı, nr. 00862, 406+343 s.

68 Süleymaniye Ktp., İ. İsmail Hakkı, nr. 01062, 88 s., Mısır: Matbaatü't-Terakkî, 1901/1318.

69 Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ferid Vecdi", *DİA*, c. 12, s. 393-395.

İnsan ve iman konusuyla başlayan eser bu konuyu ilk dönemden başlayarak fitrat devri, felsefe devri ve ilim devri olarak sınıflandırmaktadır. Eser, materyalist filozofların şüpheleri, “madde ve ilim” ve “madde ve madde ötesi” başlıkları üzerinden materyalizm eleştirisi yapmakta ve İslam’ın fitrat dini olduğu vurgusuyla ve insanın ilk fitrat devrine dönmesi gerektiği önerisiyle sona ermektedir.

22. Şemseddin Günaltay (1883-1961), *Felsefe-i ûlâ; İsbât-ı vâcib ve Ruh Nazariyeleri*⁷⁰

Bir girişle iki ana bölüm ve bir sonuçtan oluşan eser, Türk ve batılı yazarlar arasında dinî düşünce aleyhine gelişen materyalist ve pozitivist akımlara karşı özellikle İslâmî kesim tarafından müdafaa ve ispat türünde pek çok eserin yazıldığı bir dönemde kaleme alınmıştır. Müellif önsözde, felsefe ve metafiziğin çok önemli, ancak son derece muğlak iki meselesi olan isbât-ı vâcib delilleriyle ruh hakkındaki teorileri kolay anlaşılabilir bir dille ve genç nesli uyarmak için yazdığını ifade etmektedir.⁷¹

B. Diğer İsbât-ı Vâcib Risaleleri

Tanıtmı yapılan isbât-ı vâcib risalelerinin dışında pek çok risâle çeşitli şehirlerimizde kütüphanelerinde dağınık halde bulunmaktadır. Bunlar üzerinde daha sonra yapılabilecek çalışmalara ışık tutması bakımından risalelerin isimlerini ve künyelerini vermekle yetiniyoruz.

1. İbrahim b. Muhammed el-Halebî (v.956/1549), *Risâletü isbâti'l-vâcib*⁷²

2. Birgivî Pir Ali Mehmet Efendi (v. 981/1573), *Risâle fî tasrihi kelimâti't-t evhîd nefyen ve isbâten*⁷³

3. Bıçakcızade İsmail Hakkı (v. 1869/1946), *İsbât-ı vâcib*⁷⁴

4. Hüseyin b. İbrahim et-Tegâbûnî (v. ?), *Risâle fî İsbâti hudûsi'l-âlem*⁷⁵

5. Osman Kütahyavî (v. ?), *Risâle fî İsbâti hudûsi'l-âlem*⁷⁶

6. Şeyh Muhammed b. Bahaeddin (v. ?), *Risâle fî İsbâti'l-ilâhiyye*⁷⁷

7. Hasan b. Mehmed Amasyevî (v. ?), *Risâle fî İsbâti't-tevhîd*⁷⁸

8. Muhammed el-Karabâğî el-Hüseynî (v.?), *İsbâtü'l-vâcib*⁷⁹

70 Süleymaniye Ktp., İhsan Mahvî, nr. 00194, 552 s.

71 Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüsameddin Erdem, “Felsefe-i Ülâ”, *DİA*, c. 12, s. 32-333.

72 Burdur İl Halk Ktp., nr. 000941-01, vr. 49b-53a.

73 Süleymaniye Ktp., Ali Emiri Arabî, nr. 04354, 194-00 vr.

74 İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1304, 14 s.; Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdaî Efendi, nr. 000949.

75 Süleymaniye Ktp., Ali Emiri Arabî, nr. 01395, s. 107-110.

76 Süleymaniye Ktp., Ali Emiri Arabî, nr. 01365, s. 22-23.

77 Ragıb Paşa Ktp., nr. 01460-001, vr. 1-7.

78 Süleymaniye Ktp., Amasya, nr. 000972, vr. 57b-59a.

79 Kastamonu Yek; nr. KHT 1827, 86 vr.

Kataloglarda yazarı bilinmeyen isbât-ı vâcib risâleleri, şerh ve hâşiyeleri de bulunmaktadır. Bunların çoğunun da Devvânî'nin risalesinin şerh ve hâşiyeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu risaleler yukarıda tanıttığımız eserlerin farklı bir nüshası olabileceği gibi mükerrer nüshalar da olabilir. Nihai karar vermek için bu yazmaların incelenmesi ve gerekli mukayeselerin yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda pek çoğunun müellifinin tespiti de söz konusu olabilecektir.

1. *Risâle fî isbâti hudûsi'l-âlem*⁸⁰
2. *Risâle-i İsbâtü'l-vâcib*⁸¹
3. *Risâle fî İsbâti vâcibi'l-vücut*⁸²
4. *Risâle fî İsbâti'l-vâcib*⁸³
5. *Risâle fî İsbâti'l-vâcib*⁸⁴
6. *Şerhu'r-Risâle fî isbâti'l-vâcib*⁸⁵
7. *Şerhu'r-Risâle fî isbâti'l-vâcib*⁸⁶
8. *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*⁸⁷
9. *eş-Şerh bi'l-kavl ale'r-Risâleti'l-kadîme fî isbâti'l-vâcib*⁸⁸
10. *Şerh ala isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*⁸⁹
11. *Hâşiye alâ isbâti'l-vâcib*⁹⁰
12. *Hâşiye alâ isbâti'l-vâcib*⁹¹
13. *Hâşiye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib*⁹²
14. *Hâşiye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib*⁹³
15. *Hâşiye alâ isbâti'l-vâcib*⁹⁴

80 Nuri Arlasez, nr. 00236-005, vr. 33-36.

81 Hacı Selimağa, nr. 000685, vr. 9-13.

82 Köprülü Kütüphanesi, Mehmet Asım Bey, nr. 000233, vr. 6-10.

83 Raşit Efendi, nr. 026907/8, vr. 49b-53b.

84 Raşit Efendi, nr. 027039/2, vr. 10b-13a.

85 Amasya İl H., nr. 000953, vr. 15a-55b.

86 Bağdath Vehbi, nr. 000801, 159 vr..

87 Esad Efendi, nr. 003787-24, vr. 72-79.

88 Çorlulu Ali Paşa, nr. 000304-02, vr. 116-133.

89 Yazma Bağışlar, nr. 003584-05, vr. 222-242.

90 Esad Efendi, nr. 003596/5, vr. 119-152.

91 Bağdath Vehbi, nr. 002050/1.

92 Giresun Yazmalar, nr. 000098/3, vr. 75b-150a.

93 Halet Efendi, nr. 000413/2, vr. 33-42.

94 Yozgat, nr. 000561/4, vr. 134-209.

Sonuç

Kelâm ilminde isbât-ı vâcib konusu ulûhiyyetin temellendirilmesi anlamında en temel mevzu olarak okunabilir. Bu çalışmalar süreç içerisinde naklî delillerin yanında geliştirilen hudûs, imkân, inâyet, ihtirâ gibi delillendirme yöntemleriyle kendini göstermiş ve bağımsız bir alan ortaya çıkarmıştır. İsbât-ı vâcib risâleleri ise kelâm ilminin özellikle felsefeyle mezcedilmiş dönemini takip eden cem ve tahkik döneminde ortaya çıkmış eserlerdir. Biz, hicri IX. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bu çalışmalarda Osmanlı dönemi risâlelerinin tanıtılmasını esas aldık. Ulaştığımız neticeler şunlardır:

1. Risâlelerde en fazla imkân ve hudûs delilleri kullanılmıştır. Bu delillerle Allah'ın varlığı ve birliği temellendirilmiş, bazen da sıfatlarından bahseden içerikler paylaşılmıştır. Zaman zaman hikmet ve nizam delilini kullanan müelliflerden Süfîyenin keşf ve ilham yöntemini tercih edenler de olmuştur. Usuldeki bu çeşitlilik, meselenin temellendirilmesinin birinci derecede amaç olduğunu ihsas ettirmektedir.

2. Risâlelerde öne çıkan kavramlar arasında devir ve teselsül dikkati çekmektedir. Bizzat bu başlığı taşıyan risâleler de mevcuttur.

3. Kütüphane kayıtlarında risâlelerin başlıkları ve müellif isimleri başta olmak üzere genel anlamda yazım hataları vardır. Bunlardan tespit edilenler düzeltme yoluna gidilirken tespit edilemeyenler aynen yazılmıştır. Bu konuda ayrıca çalışmalar yapılmalıdır.

4. Müelliflerden bazıları hakkında sağlıklı bilgilere ulaşılamadığından risâlenin yazıldığı dönemlerin tespiti güçleşmektedir. Bu sebeple vefat tarihleri tespit edilen müellifler kronolojik olarak sıralanmış, tespit edilemeyenler de bunların altına eklenmiştir.

5. Müellifi belli olmayan pek çok risale vardır. Bunların bilinen risalelerin mükerrer nüshaları olması ihtimali de mevcuttur.

6. Risâlelerin yazıldığı dönem, şerh ve hâşiye kültürünün yaygın olduğu bilinmektedir. Bu sebeple sayı olarak mevcut risâlelerden çok daha fazla, risâlelerin üzerine yazılmış şerhler, hâşiyeler ve talik çalışmaları mevcuttur. Şerh ve hâşiye geleneği üzerine ayrıca çalışmalar yapılmalıdır.

7. Üzerinde en fazla şerh, hâşiye, talik çalışmaları yapılan eser şüphesiz Celâeddîn ed-Devvânî'nin *er-Risâletü'l-kadîme fî isbâti'l-vâcib* adlı eseridir. Bunun sebebi; Devvânî'nin kendi dönemindeki ilmî şöhreti ve risâlenin isbât-ı vâcib konusunda yazılmış ilk müstakil eser olması olarak görülebilir. Yaklaşık 154 yazma nüshası olan risâleye 50 adet şerh ve 170 adet hâşiye yazılmıştır. Bu çalışmalar ayrıca toparlanarak nasıl bir seyir takip ettikleri ve oluşturulan gelenek etüt edilmelidir.

Osmanlı Döneminde Öne Çıkan İsbât-ı Vâcib Risâleleri

Hülya TERZİOĞLU

Özet

Bu makalede Kelam ilminde isbât-ı vâcib anlayışının temel dinamiklerinden başlayarak Osmanlı dönemi isbât-ı vâcib risâleleri hakkında Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı ve Süleymaniye Kütüphanesi esas alınmak üzere genel bilgi verilecektir. Risâlelerden örnek bazı içerikler anlatılacak, varsa şerh ve hâşiyelerine işaret edilecektir. Tespit edilen diğer risâleler hakkında ise hangi kütüphane, hangi bölümde bulunduğu, numarası ve varak sayısı verilmek suretiyle özet bir tanıtım yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, isbat, vâcib, risâle, kütüphane.

İsbât-ı Vâcib [Necessary Being] Treatises in the Ottoman Period

Hülya TERZİOĞLU

Abstract

This article begins with an overview of the main elements of the concept, *İsbât al-wâjib [proving the necessary being]* followed by information about these treatises belonging to the Ottoman period based on the database of Turkish libraries and Süleymaniye Library. Several examples taken from these treatises will be elucidated and discussed with reference to possible commentaries and supra-commentaries (*sharh and hashiya*). Other treatises will be summarized with reference to the libraries in which they are placed, their sections, numbers and the number of pages.

Keywords: *Ottoman Thought, İsbât al-wâjib, Necessary Being, Sharh and hashiya Literature.*

